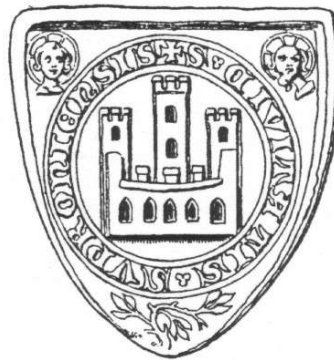

RABB PÉTER:
**VÁROSI VÉDMŰVEK
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON**

PhD DOLGOZAT

TÉZISEK

MUNKAKÖZI PÉLDÁNY

TÉMAVEZETŐ:
DR. ISTVÁNFI GYULA
EGYETEMI TANÁR

I. A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLKITŰZÉSE, TUDOMÁNYOS ELŐZMÉNYEI

Kutatómunkám a középkori városfalak általános jellegű áttekintését igyekezett feltárni. A kutatás célkitűzése az volt, hogy az idő és a település jellege tekintetében széles adatbázisból kiválassza az erődített településeket és ezekkel kapcsolatban általános érvényű, az ország legnagyobb területére alkalmazható jellegzetességeket tárjon fel.

Werbőczy István az 1514-ben elkészült Hármaskönyvében így fogalmazta meg a városok definícióját: *„Városnak nevezzük mintegy a polgárok egyetemességét, mivel itt a népeknek nagy száma gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életet szolgáló kiváltságokkal van ellátva.”*

Ezek szerint egy települést jelentős lélekszáma, beépítettsége, erődítettsége és kiváltságai emelhetik várossá.

A köztudatban is ez a kép él a középkori városokról: azokat a legtöbben csak csipkézett kőfallal övezett, sűrű beépítésű, sikátorokkal átszőtt településnek tudják elképzelni.

De vajon tudjuk-e pontosan, hogy milyenek voltak középkori városaink? Mennyi volt belőlük? Alkottak-e valamiféle rendszert vagy sem? Egyáltalán, mit nevezhetünk a középkori Magyarországon városnak?

Az európai városok fejlődésére a középkor hajnalán voltaképpen a visszafejlődés jellemző. A városi élet szinte megszűnt. Fizikailag léteztek ugyan kisebb-nagyobb népességkoncentrációt felmutató települések, de ezek, mivel a római birodalom lehanyatlásával és a közbiztonság romlásával megszűntek a piacok és a kereskedelem, gyakorlatilag az önfenntartás szintjén vegetáltak. Az antik civilizáció elmúltával Európát visszahódította a természet -leginkább az erdő- s ezek a protourbánus telepek azt a teret töltötték ki, amit az erdőktől elhódítottak.

A városiasodás a mezőgazdasági termelés föllendülésével párhuzamosan indult meg. A középkorban várossá az a település lehetett, amely kiváltságokat szerzett magának. Ennek háttérében legtöbbször a település ipari termeléssel, kereskedelemmel megszerzett előnyös gazdasági pozíciója állt. Európában az első városi szabadságjogok kibocsátása a 11-12. századra tehető.

Magyarországon az első jelentős települések nem gazdasági erejük révén emelkedtek ki, hanem azért mert a kialakuló állam igazgatási (királyi, ispáni, püspöki) központjai voltak. Jogi értelemben városnak

minősültek, de gazdasági értelemben nem. Ezekre a településekre a területi széttagoaltság jellemző, általában az igazgatási központ vára (földvéra) közelében kialakult piac mellé települt helységek laza halmazából álltak (ezt a felépítését Esztergom például a kora újkorig megőrizte).

Az első városok létrehozásában komoly szerepet játszottak a francia, vallon eredetű latinusok (Esztergom, Fehérvár), majd később a német (szász) telepések. Származási helyük gazdálkodási, bányászati kultúrája mellett privilégiumaikat is magukkal hozták. Az első városjogot -bár nem maradt eredetiben fenn- a fehérvári latinusok kapták II. Istvántól. Az első jelentős városalapítási hullám IV. Béla nevéhez köthető, aki főleg a Kárpátok lakatlan koszorúját telepítette be szász telepésekkel. Ennek az akciónak erejét jelzi, hogy a középkorban domináns szerepet játszó városok szinte mind ekkor alakultak.

A következő városalapítási lendület az Anjouk idejére tehető, majd még egy hullámmal találkozunk Zsigmond uralkodásának derekán (1405. évi városi dekrétum), amikor tömegesen kapnak települések városjogot.

A városi privilégiumok igen szerteágazóak lehetnek. Általában tartalmazzák a jogi és a gazdasági függetlenség elemeit: a pap és a bíró szabad választása, önkormányzat, saját bíróság joga, az egyösszegű adó és a katonaállítás melletti terhek megszűnése, vásárjog, árumegállító jog, útkényszer, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága, fal építésének joga.

A 14. század harmadik harmadától kezdve különülnek el a várost addig jelölő fogalmak: a *civitas* egyre inkább a fallal kerített városra, míg az *oppidum* a mezővárosra (értsd: nem kerített városra) vonatkozik.

Az oppidumok megítélésében korábban nem volt egységes, míg Erdei Ferenc egy sajátos városfejlődés termékének tekintette, addig Mályusz Elemér a mezővárosokban a fejlődés negatív vonalát látta. Az 50-es évektől kezdve azonban (elsősorban Szűcs Jenő, Major Jenő, Bácskai Vera és Kubinyi András munkája nyomán) az oppidumokat a magyarországi városfejlődés szerves -és jelentékeny- részének ismerik el. Ezek a klasszikus felfogás szerint, mely városképző erőnek az ipart és a kereskedelmet tartotta, nem minősülhettek volna városnak, de számos magyar város példája bizonyítja, hogy a túlnyomórészt mezőgazdasági termelésből élő közösség is alkothat városokat. (Gondoljunk csak az alföldi mezővárosokra, ahol az állattenyésztés,

vagy a hegyaljai településekre, ahol pedig a szőlőkultúra lesz a városképző tényező.)

Ennek következtében a városias jellemzőket -hogyan témánknál maradjunk: a falak létét- nem csupán a valódi szabad királyi városokban, hanem a számban jóval nagyobb mezővárosok esetében is vizsgálnunk kell. (Míg valódi szabad királyi város a 14-15. században talán, ha 30 akadt Magyarországon, addig mezővárosból 7-800-ról is tudunk.)

A városok kutatása sokáig a helytörténészek privilégiuma volt, s csupán az 1960-as évektől indult meg ennek a területnek az átfogó, módszeres kutatása. Magyarországon ennek Szűcs Jenő mellett Major Jenő volt az egyik úttörője, aki elsősorban a települések kapcsolatrendszerét vizsgálta.¹ A város definíciójának és a városok hierarchikus rendjének tisztázása is napirendre került. A korábbi, döntően a lakosság számához, a piackörzetként betöltött szerepéhez ragaszkodó meghatározást újabb jellemzők egészítették ki. Fügedi Erik a városiasság fokmérőjének a városi szerzetesrendek megjelenését tartotta,² míg Kubinyi András az egyetemet végzettek arányából vont le erre vonatkozóan következtetéseket.³ Utóbb Kubinyi 10 ismérv alapján osztályozta a városokat (igazgatási szerepkör, egyházi intézmények, céhek száma, egyetemet végzett polgárok aránya, a település útviszonyai, vásárai, jogi helyzete).⁴ Ennek alapján szerinte a középkor végén 180-200 város lehetett.

II. A FELDOLGOZÁS MÓDSZERE, A VIZSGÁLT ANYAG BEMUTATÁSA

A dolgozat a középkori védművek néhány ismérvének feltárására vállalkozik. Ennek egyik feldolgozási módszereként településekre vonatkozó adatokat két táblázatban rögzítettem.

1. Táblázat: Történeti topográfiák és helységnévtárak

Ebben a táblázatban rögzítettem a településekre vonatkozóan minden olyan adatot, amelyet a történeti topográfiákban és helységnévtárakban

¹ Major Jenő: A Magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. In: *Településtudományi közlemények*. 16. 1964. 49-89.o., uő.: A Magyar városhálózatról. In: *Településtudományi közlemények*. 18.1966. 33-65.o.

² Közli: Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: *Településtudományi közlemények*. 23. Budapest, Akadémiai, 1971. 60.o.,

³ Kubinyi uo. 58-79.o., Erdélyre koncentrálna ehhez hasonló vizsgálatot végzett Tonk Sándor is. Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion, 1979.

⁴ közli: Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris, 2002. 38-39.o. Ehhez hasonló vizsgálatokat Gyimesi Sándor és Bácskai Vera is végzett. Közli: Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest, Dialóg-Campus, 2001. 175-184.o.

fellelni lehetett. A táblázat gerincét Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* című ötkötetes műve adja, hiszen ez a középkori településrendszert legnagyobb kiterjedésében és még a török-dúlás előtti állapotában örökítette meg. Az adatok másik nagy forrása Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című, négykötetes műve. Mivel e két hatalmas munka nem tárgyalja az összes magyarországi megyét, ezért kiegészítő forrásként az Anjou-korra vonatkozó, illetve a török hódoltság korából származó adatokat is feldolgoztam. Általánosságban az mondható el a táblázatról, hogy minden olyan település szerepel benne, amit e négy forrás közül akár csak egy is városnak nevez. A középkori települések esetében, ahol ismert, közlöm a jogállását, erődítettségét, és kiváltságlevelének keltét, illetve a középkori települések hierarchikus rendben elfoglalt helyét. A települések régi és új neve mellett közlöm mai állapotát is. Szintén még a török hódoltság előtti állapotot rögzítette 1509-ben Sebastiano Compagni, akinek térképe kifejezetten a védművek alapján csoportosította a településeket.

A település sorsának változását nyomon követendő, a táblázat tartalmazza az érintett települések Evlia Cselebi által megfigyelt jellegzetességeit, illetve a Magyarország történeti helységnévtára című huszonhárom kötetes munka idevágó adatait is. Ezeket, mivel nem fedik le a teljes országot, kiegészítettem Lipszky János térképének adataival, illetve a Teleki Domokos útleírásaiban rögzített adatokkal. Közlöm az 1828. évi összeírás városokra vonatkozó adatait (adófizetők és kézművesek), illetve Rupp Jakab négy kötetes munkájának városokra vonatkozó adatait is.

2. Táblázat: Magyarországi települések középkori térképeken

Ez a táblázat 18, 1154 és 1548 között készült térkép adatait tartalmazza.

Tanulmány: A tanulmányban kísérletet teszek a városi védművek építésének, fenntartásának és működtetésének társadalmi, gazdasági és műszaki tényezőinek a feltárására.

Településjegyzék: A tanulmányt kísérő településjegyzékben az összes Városfallal rendelkező, és a feldolgozott forrásokban említett település részletes bemutatása található, különös tekintettel a védművekre.

III. AZ ÉRTEKEZÉS TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI

Alaptézis- A középkori magyar városok védművei csak a mögöttes gazdasági, társadalmi és közigazgatási szervezet ismeretében értelmezhetők.

A városi közösségek legfontosabb beruházása a falak építése volt. Ebben a munkában -szigorú szabályok szerint- mindenki kivette a részét. Ennek alapja az egyéni és a kollektív felelősség összhangjában keresendő, ami az egyén és a közösség tulajdonának kapcsolatán alapult. Ennek az érdekeltségnek a hiánya miatt tilalmazták a városok a nemesek beköltözését.

1. Tézis- A középkori városok vizsgálata során a vizsgálatba vont települések tekintetében bővíteni kell a határokat.

A kutatás során bebizonyosodott, hogy az oppidumok, mezővárosok nemcsak a településrendnek képezik szerves részét, de a maguk köré falat építő városok döntő többsége is mezőváros volt. Bácskai Vera számítása szerint 700-800 mezőváros lehetett Magyarországon a középkor végén. Kubinyi András számítása szerint városi szerepkört betöltő település 180-200 lehetett, közülük azonban csak 28-30 volt királyi város, a többi a városfunkciót is ellátó mezővárosok közül került ki. A mezővárosokat tehát sem tömegüknél, sem erejükénél fogva nem lehet kirekeszteni a városfalak kutatásából.

2. Tézis- A 17-18. századi alföldi mezővárosok társadalmi szervezetének vizsgálatából következtetni lehet a korábbi állapotokra.

A középkori város gazdasági-, társadalmi és közigazgatási szervezete sok hasonlóságot mutat az alföldi mezővárosok hasonló, de 17-18. századi szervezetével. Emiatt ki kell bővíteni a vizsgált időszak határait a 17-18. századig. Ez már csak azért sem haszontalan, mert a 18. század végén megtörtént az első népszámlálás, birtokos-összeírás, elkészültek az első mérnöki pontosságú térképek. Ez az országos felmérési hullám még az iparosodás előtt zajlott, amikor a középkori romok jó része maradványok, de legalább emlékek formájában létezett.

3. Tézis- A védelem közigazgatási szervezete szinte az egész országban azonos elveken nyugodott.

A középkori városok rendkívül hatékony és rugalmas közigazgatási rendszert működtettek, mely lehetővé tette az információk gyors áramlását. A város területe általában negyedekből (fertályokból) állt, ezeket Erdélyben és az Alföldön tizedekre, a felvidéki városokban (Körmöcbánya kivételével) tizenkettedekre osztották. A negyed élén a fertálymester állt, alá voltak beosztva a tizedesek, illetve a tizenkettedekre felügyelő *Rottmeisterek*. Ezek feladatai közé tartozott a magisztrátus határozatainak kihirdetése, a körzet lakóinak nyilvántartása, az adók beszedése és a közrend fenntartása mellett a védelem és a tűz elleni védekezés megszervezése. Ellenőrizték a polgárok harckészültségét, rendszeres gyakorlásra szorították őket, s hadiállapot esetén gondoskodtak a hadra fogható polgárok mozgósításáról is. A felvidéki városokban ezeket a tisztségeket élethossziglan töltötték be, az alföldi mezővárosok esetében évente választották. Több jel is utal arra, hogy ez a közigazgatási rendszer elsősorban és kifejezetten a védekezés érdekeit figyelembe véve született meg. A negyedek és a tizedek (tizenkettedek) szerint szervezték az őrséget, a falak, kapuk védelmét, sőt a falak felújítására szolgáló pótdadót is eszerint szedték be.

4. Tézis- A város védműveinek esetében általában nem érvényes az egyszerűbb szerkezettől a bonyolultabb felé irányuló fejlődés tétele.

A városfalak esetében a kezdetleges és bonyolult szerkezetek együttélése mindennapos a középkorban. Sőt, a földfalak, tömésfalak, palánkok a 16. században élik fénykorukat. Előfordul olyan eset is, hogy a legkorszerűbb haditechnikai elvek szerint szerkesztett új olasz bástyát tömésfalból készítenek (pl. Várad esetében a 16. század végén).

5. tézis- A védművek kialakítása jelentős mértékben függ a város jogi, gazdasági- és társadalmi helyzetétől.

A falak építésének jogát a település birtokosa adhatta. Elvileg alárendelt helyzetű település is kaphatott kőfal építésére kiváltságot. Az esztergomi Víziváros, Győr, Pécs egyházi alávetettségben élő lakói jogi értelemben jobbágyok voltak, mégis kőfal vette körül városukat. Ellenpélda Debrecen esete lehet, amely 1405-ben megkapta ugyan ezt a privilégiumot, de nem élt vele.

Az igazgatási központ (ispáni, püspöki, királyi) földvárak elé települt korai, városi szerepkört betöltő településeket nem védte fal, veszély esetén mentsvárak a földvár volt.

Az első jelentős városok hatalmas kiterjedésű település-halmazának csak a kiváltságolt része (Esztergom, Királyi város) volt bekerítve.

Ezeknek a védőfala általában árok és sánc kombinációjából állt, esetleg deszka vagy sövénypalánk kiegészítéssel.

A tatárjárás után indul meg egyrészt az elpusztult városok egy részének újjáépítése, másrészt külföldi telepésekkel új városok alapítása. Ekkor már általában kőfalak épülnek, de ezeket a kapukon kívül tornyok, bástyák nem tagolják.

A 14-15. században indul meg a belső-, majd a külső tornyos védművek építése (Kolozsvár, Óvár és városfal), illetve a többrétegű falrendszerek kiépítése (Sopron, Kassa).

A falak előtt száraz- vagy vizesárkok húzódtak, ezeket hidak, csapóhidak ívelték át. A kapukat hatalmas, többszintes, akár többrészes tornyok védték, melyek egyszerre jelképezték a védelem és az építető erejét. Ezek mellett őrzőházakat építettek.

Tornyok a városfalon belül is állhattak. A közösség ilyeneket az ellenség szemmel tartására, illetve tűzjelzésre használta. Léteztek városi lakótornyok is (Sopron), de ezek a kollektív védelemben nem vettek részt.

IV: AZ EREDMÉNYEK GYAKORLATI HASZNOSÍTHATÓSÁGÁNAK LEHETŐSÉGEI

A középkori magyar városok hierarchikus rendszerezése megtörtént. Azonban az ezen vizsgálatok során városként meghatározott települések védműveinek összehasonlító vizsgálatára eddig még nem került sor. Általában is elmondható, hogy a városfalak kérdésével csak a helytörténet, illetve a várépítészet kutatói foglalkoztak, de csak kiragadott példák elemzése során.

Dolgozatom táblázatos formába rendezve összesítette azokat a forrásokat, amelyek a városias településre és védművére vonatkoznak. A tanulmány pedig a táblázat által kijelölt városok részletesebb elemzését végezte el.

V: AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Publikációk:

1. Az esztergomi vár változásai. In *Országépítő* 1997/1. 10-16.o.
2. Esztergom megpróbáltatásai. In. *Országépítő* 1997/1. 16-18.o.
3. Fellegvár Esztergomban. In. *Országépítő* 1997/1. 18-22.o.
4. Két eltérő védekezési stratégia a középkori Magyarországon (Debrecen és Kolozsvár példáján) In. *Arcitectura Hungariae IV. évf. 2. sz.*
5. Fejezetek az esztergomi Várhegy középkori épületeinek utóéletéből. In. *Építés- Építészettudomány 32 (1-2)* Budapest, Akadémiai, 2004. 87-135.o.

Előadások:

Városi erődítmények a középkori Magyarországon. Kutatási tervismertető beszámoló az MTA Építészettörténelmi és Elméleti Bizottsága előtt. 2001. december